

Yazar Bilgileri Author(s)

Arş. Gör. Dr.
Yusuf ÖTENKAYA

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Tarih

yusufotenkaya@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6721-4888

Künye Bilgisi

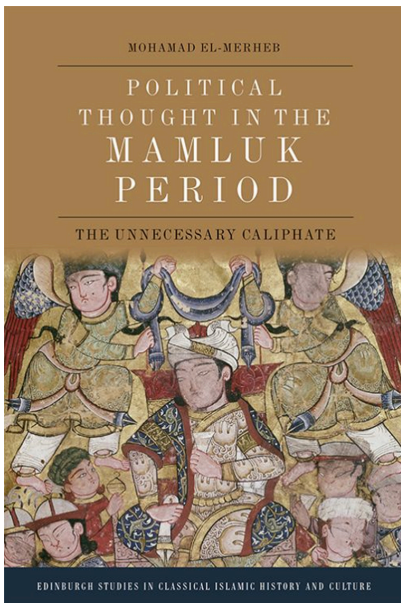
Mohamad el-Merheb. *Political Thought in the Mamluk Period: The Unnecessary Caliphate*.

Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022.

224 sayfa.

ISBN: 9781474479646.

Kitap İncelemesi / Book Review

Anahtar Kelimeler / Keywords

İslâm / Islam
Siyaset / Political
Düşünce / Thought
Halifelik / Caliphate
Memlûk / Mamluk

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

16/05/2024

Kabul Tarihi / Accepted

11/06/2024

Atıf / Citation

Ötenkaya, Yusuf. "Mohamad el-Merheb. Political Thought in the Mamluk Period: The Unnecessary Caliphate". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/1 (Haziran 2024), 71-79.

Groningen Üniversitesi öğretim üyelerinden Mohamad el-Merheb'in doktora tezini esas alarak oluşturduğu bu eser, İslâm siyaset düşüncesine dair yapılan mevcut okuma ve alımlama pratiğinin pek çok yönden sorun teşkil ettiğini somut biçimde gözler önüne sererek alternatif bir yöntem teklif etmektedir. Müellif, eserinin giriş kısmında İslâm siyaset düşüncesi alanında incelemelerde bulunan araştırmacıların bazı subjektif yönlerini esas alarak baskın paradigmlar oluşturmalarını eleştirmektedir. Ayrıca söz konusu sorun nedeniyle siyasi tarih incelemeleri yapan tarihçilerin ele aldıkları meselelerle ilgili tespit ve değerlendirmelerinin niçin sathi düzeyde kaldığını çarpıcı bir biçimde tartışmaktadır. Örneğin Mâverdî'nin (ö. 450/1058) vezirlik ve emîrlik arasında farklılıkların olduğunu belirtmesi, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) sultanlığın önemine işaret etmesi, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) dinî-dünyevi iktidar ayırımında bulunması, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Bedreddin İbn Cemâ'nın (ö. 733/1333) ise zımnın halifeliğın ilga edilmesine işaret etmesi gibi hususlarda "Klasik İslâm düşünürlerinin esas amaçlarının iktidarı ele geçiren emîr ya da sultanları meşrulaştırmak mıydı?" sorusu ile mevcut baskın paradigmaya itiraz etmektedir. Müellife göre bu indirgemeci yaklaşım, şeriatın mahiyetinin ve onun İslâm yönetim anlayışı ile olan ilişkisinin yanlış telakki edilmesinden kaynaklanmaktadır. Burada şeriat, hızla genişlemekte olan devlet idaresi açısından tatbikinin elverişli olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Müellife göre bu varsayımın tesirinde kalan bazı araştırmacılar, klasik dönem İslâm siyaset düşüncesi ulemasının esas dertlerinin şeriatı aşan yeni

fikirler ya da kaideler üretmek olduğunu postulat olarak benimsemiştir. Bu yaygın kabule itiraz eden Merheb, şeriatın ne hukuk ilkeleri ne de Tanrı'nın yarası olduğunu belirtmiştir. Bunun ötesinde, İslâm toplumunun müntesipleri tarafından farklı adalet teorilerinin özümsemesi ve tatbik edilmesi olduğu vurgulanmıştır.

Birinci bölüm, hususiyetle hilâfet teorisi üzerinde durarak 656/1258'de Moğollar tarafından Bağdat'ın işgal edilmesi ile birlikte halifelik otoritesindeki bir dizi değişiklikleri tartışmaktadır. Müellif, hilâfet teorisi üzerine incelemelerde bulunan Wilferd Madelung'a ciddi anlamda itiraz ederek halifeliğin gereksizliği fikrinin Moğol sonrası döneme dayandırılmasını tenkit etmektedir. Zira halifelik otoritesindeki zafiyetin Moğol işgalinden öncesine götürülmesi gerektiğini sarih bir şekilde ifade ederek Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Gıyasü'l-ümem'*de ele aldığı teoriler bağlamında halifenin nasıl atıl hâle getirildiğini tartışmaktadır (s. 21). Ayrıca Mona Hassan'ın *Longing for the Lost Caliphate* adlı eserinde, Müslümanlar nezdinde halifeliğin her dönemde çok önemli kültürel önemi haiz olduğu ve bunu dikkate alarak halifeliği kendi çağlarına uygun hale getirmeye çalıştıkları düşüncesi eleştirilerek Memlûk tecrübesinde bu genellemenin aksine halifeliğin nasıl gereksizleştirildiği somut örneklerle ortaya konulmuştur. Son olarak halifelik teorisinde kırılma noktası olarak görülen 656/1258 yılında Bağdat'ın işgal edilmesi meselesi farklı perspektifle incelenmektedir. Nitekim bu tarihten önce Selçuklu, Eyyûbî ve erken Memlûk dönemi bağlamında yapılan incelemeler

dâhilinde yaklaşım geliştirerek her şeyden önce Moğol istilalarının Suriye’de oldukça kısa süreli ve Mısır’da ise hiçbir zaman tesirli olmadığı gerçeğini dikkate almaktadır. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak halifelik teorisinin Moğol öncesi dönemde nasıl ele alındığına ve hangi teorilerin üretildiğine işaret ederek esasında bu meselenin entelektüel anlamda üretilen metinler ile çözüme kavuşturulacağını vurgulamaktadır.

İkinci bölümde, İbn Cemâa üzerine yapılan incelemelerin çoğunlukla eksik ya da hatalı olduğu belirtilerek onun asıl amacının sultanın otoritesini kabul ettirme çabası olarak anlaşılması gerektiği hassaten vurgulanmıştır. Bunun yerine İbn Cemâa’nın asıl amacının hukuk kaidesi, sınırlı hükümet ve meşru iktidar modeli üzerinde temerküz ettiği belirtilmiştir. Müellif, İbn Cemâa’nın esas olarak çeşitli kontrol ve sınırlama araçları ile iktidarın keyfi güç kullanımını tahdit etmeyi amaçladığını belirtmiştir (s. 49). Yazara göre İbn Cemâa’nın bu eseri yazma amacı, halifenin gereksizliğini ortaya koymak ya da sultanın otoritesini meşrulaştırmaktan ziyade güçlü idari ve yargı sistemi ile sınırlı hükümet formu üzerine kurgulanmıştır. İbn Cemâa’ya göre halifelik elzem bir kurum değilken, imâmet ve sultanlık zorunludur. Bu anlayışa göre sultan, imam olabilir fakat halife olamaz. Zira halifenin Kureys’e mensup olma şartı diğer bir eseri olan *Tahrir*’de de belirtilmektedir. Esasında İbn Cemâa, halifelikten imâmeti ayırdığında uzun zamandır Gazzâlî ve Cüveynî gibi düşünürlerin mücadele ettiği düşünsel krizleri de çözmüş olmaktaydı. Zira Gazzâlî açısından iktidarı ele geçiren emîr ya da sultanın

otoritesinin kabul edilmesi gerektiği belirtilmekle birlikte, devletin başı olarak halifenin varlığı zorunluluk arz etmekteydi. Cüveynî ise bu sorunu çözebilmek amacıyla imamların Kureyş'ten olma zorunluluğunu beyan eden hadisten kuşku duyduğunu, asıl olan şeyin insanların maslahatının sürdürülmesi olduğunu beyan etmişti. Bu sorunu aşan İbn Cemâa, halifenin yokluğunda bile sultanın meşru bir şekilde yönetebileceği pratik siyasi çerçeve ihdas ederek kendinden önceki krizleri çözmüştü.

Üçüncü bölümde, sûfizmin siyaset düşüncesi bağlamında incelenmesi, siyaset ile tasavvuf arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Çünkü önceki çalışmalarda tasavvuf genellikle fıkha alternatif olarak görülmekteydi (s. 87). Müellif bu yaygın anlayışa karşı tasavvuf zümresinden olan Hameviyye ailesinden çeşitli örnekler vererek esasında onların Suriye-Mısır'da siyasal açıdan son derece etkin ve belirleyici durumda olduklarını tespit etmiştir. Ayrıca sûfizmin bu dönemde İslâm toplumunun bütün katmanlarında tesirli olduğunu, bilhassa bürokrasi arasında son derece yaygın olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin Sûfi Şeyh Hıdır el-Mihranî'nin (ö. 676/1277) Sultan Baybars (ö. 676/1277) üzerinde bir hayli etkisi olduğunu ifade etmiştir. Keyfiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte Sultan Baybars'ın idaresi boyunca Şeyh Hıdır'ın yönlendirmesinin baskın olduğundan bahsedilmektedir. Benzer şekilde yazara göre Sûfi Şeyh Nasrû'l-Menbicî (ö. 719/1319) ve İbn Teymiyye arasındaki rekabet ortamının ilmî tartışmalardan ziyade politik etkileri dikkate alınmalıdır. Nitekim bu dönemde İbn

Teymiyye'nin açıkça İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), eş-Şâzelî (ö. 656/1258) ve Nasrû'l-Menbicî'yi tenkit etmesi neticesinde Suriye ve Mısır'da sûfîler teyakkuza geçerek İbn Teymiyye'nin hapis cezasına çarptırılmasında etkili olmuşlardı. Dolayısıyla sûfizmin, fıkıh disiplinine alternatif olarak ele alınmasından ziyade siyasal hayatta bir hayli etkin olduğu görülmektedir. Nitekim Merheb, teorisini desteklemek amacıyla *Misbahü'l-hidaye fi tariki'l-imame* adlı anonim eser bağlamında incelemelerde bulunarak söz konusu eserin tasavvuf içerikli siyasal düşünce olduğunu iddia etmektedir. İddiasını temellendirmek amacıyla bu eserin, Mâverdî'nin *Edebü'd-dünya ve'd-dîn*'i ile Necmeddin Dâye er-Râzî'nin (ö. 654/1256) *Mirşâdü'l-ibâd mine'l-mebde ile'l-me'âd* adlı eserine dayandığı argümanını geliştirmiştir. *Misbahü'l-hidaye*'ye göre hükümdar, insanların dinî-dünyevi işlerini yürütmek ve onların refahını sağlamak durumundadır. Bunu deruhte edecek imamın yokluğunda mutlak güç sahibi sultan onun yerini alabilir. *Misbah*'a göre imam erkek, âkıl, hür, âdil, âlim, ârif ve masum olmak zorundadır. Bu şartlara bakıldığında kasıtlı bir şekilde Kureyş soyuna mensubiyetten bahsedilmediği görülmektedir. Bu durum imâmetin sultanlık anlamında kullanılabileceğine işaret etmesinin yanı sıra asıl olan şeyin soydan ziyade ümmetin maslahatının ne ölçüde temin edildiği meselesi olmuştur. Elbette bu düşünce, Memlûklar döneminde İslâm siyaset düşüncesine yeni bir perspektif kazandırmıştır.

Dördüncü bölümde müellif, İbn Cemâ'nın siyaset teorisini ele alırken halifelîğe normatif gereksinimi zorunlu

görmediğini, bunun yerine kamu hayatının bütün yönlerini düzenleyen bir yasa teklif ederek politik gücün ılımlaştırılmasını savunduğunu vurgulamıştır (s. 122). Müellif, İbn Talha'nın (ö. 652/1254) *el-İkdü'l-ferid li'l-Meliki's-Sa'id* adlı eserinin ikinci kısmında sultanlığa olan ihtiyacı açıkça vurguladığını belirtmiştir. Ancak burada Merheb'in iddiaları bağlamında okuma yapıldığında, İbn Talha'nın, sultanın ancak hak mezhebe (Şâfiilik) riayeti ölçüsünde iktidarının uzun ömürlü olacağını belirttiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde müellif, Karafî'nin (ö. 684/1285) *el-İhkâm fi'temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kadî ve'l-imâm* adlı eserinde iktidar kullanımının sınırlandırılması, meşru otoritenin kökenleri üzerinde İslâm siyaset düşüncesi alanında önemli katkılar sunduğunu belirtmiştir. Burada Şâfiî kâdilkudât Taceddin İbn Bintü'l-E'azz'ın (ö. 665/1267) sultana, önde gelen Memlûk emîrlere ve diğer mezhep kadılarına karşı çıktığını açıkça ortaya koymuştur. İmamın asıl görevleri; toplumun maslahatının sağlanması, cezaların tatbik edilmesi, orduların hazırlanması, isyancılarla mücadele edilmesi, ikta arazilerinin tevcihi gibi meselelerden ibarettir. Karafî'ye göre halife fiilî olarak bu temel görevleri deruhte edebilecek güçte değildir. Bu nedenle de mecazen imam olarak adlandırılmakta olup gerçek anlamda imamlığı söz konusu değildir. İmâmet kurumunun esas görevlerini yapabilecek hükümdarın kâhir sultan olduğunu belirtmiştir.

Beşinci bölümde müellif, Tâceddin es-Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* adlı eserini biyografik bir

çalışmanın ötesinde, Şâfiî mezhebinin çıkarlarını savunan ve ihya eden bir siyaset düşüncesi metni olarak ele almaktadır. Yazara göre Sübkî, bu eseri aracılığıyla Şâfiî mezhebinin bir zamanlar sahip olduğu otoriteyi yeniden kurmaya çalışmaktadır. Özellikle İbn Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) biyografisi, mezhebin karşılaştığı tehditleri bertaraf etmek amacıyla Şâfiî arketipi olarak sunulmaktadır. İbn Abdüsselâm'ın biyografisi, Şâfiî mezhebinin toplumsal hafızasını korumak, canlandırmak ve subliminal mesajlar vermek için kullanılmıştır. Bu bağlamda Sübkî, Şâfiî mezhebenden ayrılan hükümdarların iktidarlarını kaybedeceklerini iddia etmektedir. Örneğin Kutuz'un (ö. 658/1260) Moğolları hezimete uğratmasına rağmen kısa süreli sultanlığı, Hanefîliğe intisap etmesine bağlanmaktadır. Benzer şekilde, Baybars'ın da Şâfiî mezhebine karşı fikhî reformlar yapmasının eleştirildiği belirtilmektedir. Sübkî, Şâfiî mezhebinin siyaset icra etmede en elverişli mezhep olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle yazara göre *Tabakât*, biyografik bir çalışma olmanın yanı sıra politik düşünce formunda, Memlûk tarih yazım örneği olarak okunmalıdır.

Merheb'in çalışması, İslâm siyaset düşüncesi alanına önemli bir katkı sunmaktadır. Bu kitap, Memlûk döneminin siyasi fikirlerine dair yaygın varsayımları tenkit etmekle birlikte, yeni perspektif teklif ederek klasik İslâm düşünürleri özelinde kapsamlı bir analiz gerçekleştirmektedir. Metodolojik titizliği ve bağlamsalcı analiz vurgusuyla İslâm tarihi ve siyaset düşüncesi

alanındaki araştırmacılar için son derece önemli bir eser olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak Mohamad el-Merheb, Memlûk siyaset düşüncesine dair kapsamlı ve aydınlatıcı bir inceleme sunar. Bu eser, İslâm siyaset düşüncesindeki tarih yazım boşluğunu doldurmakla kalmaz, aynı zamanda bu alanda yapılacak olan araştırmalar için yeni bir standart belirler. Geleneksel paradigmanın ötesinde bağlamsalcı bir yaklaşım benimseyen Merheb, okuyucuların Memlûk dönemi siyasi fikirlerinin karmaşıklığını ve çeşitliliğini kavramalarını sağlar.